

SAGNIA, ESTRELLES I BARBERS

Roser MESTRES i OLLÉ

A l'any 1343, el Consell de Cent de Barcelona promulgà una Ordinació prohibint els barbers de practicar sagnies en dies de determinades posicions lunars o astrològiques, el text de la qual deia:

Encara que negun barber ne son missatge no gos sagnar neguna persona a dia de senyal ne en ple de luna ne en quint ne en girant de luna. E qui contra fara pagara per ban cada vegada. X. solidus.

Dels quals bans haura les dues parts lo veguer e la terça lo acusador.

E qui los dits bans pagar no pora estara pres al Castell aytants dies com ha solidus el ban¹.

Una qüestió se'n desprèn immediatament: per què una institució de govern tan seriosa i ortodoxa com el Consell de Cent supeditava una pràctica mèdica, la sagnia, totalment somàtica, a uns determinants astrològics?

Tres elements conflueixen en aquest document: els barbers, professionals de la sagnia; els coneixements medievals fisio-patològics i terapèutics, i, finalment, l'astrologia.

Els barbers medievals

"Ademés dels metges que exercien la cirurgia, hi havia els barbers cirurgians sagnadors; o sia cirurgians de roba llarga i cirurgians de roba curta²".

Dels barbers catalans baix-medievals poca cosa en sabem, car no hi ha bibliografia. A grans trets, i seguint dades proporcionades per L. García Ballester³, entre 1300 i 1325, "...cirurgians, barbers i apotecaris representen el 75% de l'assistència mèdica en zones urbanes; en el cas de Barcelona, però, tot i ser tan nombrós el col·lectiu de barbers (el major de la Corona d'Aragó), aquests no participen en cap moment en la planificació de la política sanitària urbana, monopolitzada, de sempre, pels metges (físici) els quals constitueixen el 15% dels professionals sanitaris de la nostra ciutat".

Els barbers estaven inclosos dins l'ampli estament dels artistes de segon ordre, amb escassa representació en els òrgans legislatius; tanmateix, no gaudien de cap tipus de reglamentació interna ni de vincles laborals i els mancava, aparentment, la cohesió dels grups professionals ja constituïts. La Confraria de barbers i cirurgians és d'aparició tardana, atès que fou "*instituhida per lo Rey Martí en 10 de juliol de 1408 [i llurs capitols] els firma lo Rey y els refrenda En Bernet Metge⁵*".

Per reial ordre de l'any 1860 fou prohibit als barbers dins l'Estat Espanyol de continuar l'exercici de la cirurgia menor (sagnies, extracció de peces dentàries, etc.).

La figura del barber apareix regulada en les "*Ordinacions del Hospital General de la Santa Creu de Barcelona (any MCCCCXVII)*", ff. XVII-XVIII: estableix normes sobre l'actuació dels *barbers de casa* ("*item: quen lo dit hospital haia un barber singularment abil e espert en art de cirurgia...*"), i també, possiblement per a establir diferències, una altra ordinació sobre *metges e barbers* ("*item: Ordonaren quels metges de fisica e barbers los quals lo dit hospital, ultra lo barber dessus dit, acostuma continuadament de tenir apensionats...*"); en aquesta darrera ordinació, hom els autoritza de receptar aquelles medecines "*...quels seran necessaries [als pobres malalts], scrivint ells de lurs pròpies mans, en lo libre e especies del dit hospital, les receptes dels materials que per salut dels dits pacients ordonaran...*", en presència i amb la supervisió, però, de l'escrivà de ració i de l'*Infermer*⁶.

Fisio-patologia i terapèutica: la sagnia.

La fisiologia medieval, com l'anatomia, tenia una base galènica, és a dir, una ampliació de l'hipocratism: cada òrgan tenia una finalitat, de la qual depenia la forma, estructura, funció, etc., d'aquests òrgans. Era una fisiologia humoral, fonamentada en l'existència en la matèria de quatre elements: aire, aigua, foc i terra corresponents a quatre humors, sang, moc o flemma, bilis groga o còlera, i bilis negra o melangia; aquests humors es relacionaven amb les quatre qualitats elementals, calenta, freda, humida i seca. Cada cos posseïa dues qualitats manifestes i dues en estat latent.

La *complexió* era el resultat de la barreja dels quatre humors, el predomini d'un dels quals donava un aspecte físic i moral diferent a cada individu -colèric, sanguini, flemàtic, malenconiós-. Aquesta complexió era molt important a l'hora d'establir un tractament doncs sovint consideraven que no era una part del cos la que emmalaltia, ans tota la *complexió* d'aquest.

La salut o *eucràsia* consistia en l'equilibri dels quatre humors, i entre aquests i les proporcions adequades de llurs qualitats, la qual cosa gairebé mai era del tot perfecte pel predomini d'un qualsevol dels quatre (conegut amb el nom d'*intemperància*), o per desproporcions entre les qualitats primàries. Les malalties o *discràsia* en conseqüència, eren degudes o bé al predomini d'una o varies

qualitats primàries (*mala complexió*), o bé a una alteració quantitativa o qualitativa d'un o més humors; això podia conduir a la formació d'una *matèria morbosa* expulsable després de la *cocció* per la *phisis* o força curativa de la naturalesa, després d'haver patit una crisi. A partir d'aquest procés, hom distribuïa les malalties en tres grans grups:

- 1) amb *matèria morbosa* evacuable;
- 2) sense *matèria morbosa* evacuable;
- 3) composta, per participar de les dues característiques.

La inclusió en un d'aquests tres grups era fonamental, doncs d'això depenia el tractament de la malaltia que calgués instituir.

Les dosificacions terapèutiques seguien un principi matemàtic, a partir de la classificació galènica dels temperaments segons la proporció dels humors: es calculaven a partir de formulacions matemàtiques obtingudes operant principis tan arbitraris com els temperaments (càlid, fred, humit i sec) amb diversos graus (primers, segon, tercer i quart) i naturalment, aquests tractaments fallaven gairebé sempre, la qual cosa provocava una gran sensació d'inseguretat en les teràpies "científiques". Aquesta manca de confiança, junt amb el desconeixement de l'etiologia patològica, varen fer aplicar amb molta freqüència els tractaments externs (tanmateix menys perillosos), com banys, cataplasmes, restriccions en les dietes, etc., bé per vies naturals (enemes, coneguts també amb el nom de *crestiris*), o bé evacuant, destinats en realitat només a les malalties amb vici o alteració humoral, en les quals hom podia obtenir l'eliminació de la *matèria morbosa* mitjançant sudorífics, purgants, escarificacions, ventoses, sangoneres i, en primer lloc i bàsicament, les sagnies. No importava massa la causa d'un excés de certa qualitat o substància en una part del cos; era més important corregir-ne el desequilibri.

Malgrat l'aparent menyspreu envers determinades pràctiques quirúrgiques, els principals metges europeus baix-medievals hi'n dedicaren extensos capítols en llurs obres⁷, especialment referits a les seves indicacions terapèutiques i sobre el temps i zona en què havia de ser practicada. Les llargues disquisicions sobre aquest afer i, sobretot, la de si calia obrir la vena pel cantó malalt del cos o per l'altre, formaven un dels arguments preferits de la dialèctica mèdica del moment⁸.

La sagnia era emprada molt sovint com a remei evacuant per a tractar les malalties amb vici o alteració humoral diagnosticades pel metge, el qual n'indicava la pràctica i elegia la vena més adient; a partir d'aquí, el metge donava per acabada la seva actuació: i deixava l'execució del tractament en mans d'un cirurgià o barber. En almanacs i tractats de medicina, era freqüent trobar-hi una figura del cos humà on hom hi indicava els diferents punts de sagnia, així com les afeccions per a les quals estaven indicats.

Deixant de banda els condicionants astrològics imposats en la seva pràctica, la sagnia fou un dels escassos procediments terapèutics medievals amb un important

fonament empíric i científic, i hom arribà a posar en ella unes esperances fora de tota mesura i consideració, atribuint-li propietats que gairebé mereixen el nom de sobrenaturals.

"La sagnia sincera la ment, enforteix la memòria, neteja la bufeta, asseca el cervell, escalfa la medul·la, obre l'oida, disminueix el llagimeix, calma la fatiga, arregla l'estómac, augmenta ço propi, expulsa ço estrany i allarga la vida".

Arnau de Vilanova: *De flobothomia*.

L'astrologia medieval.

Els àrabs van recuperar i introduir a Occident el corpus astrològic d'origen oriental, gairebé oblidat durant tota l'Alta Edat Mitjana, a l'ensens que van annexonar-hi nous elements, essent aquesta la formulació que major difusió va assolir a Europa a partir del S XII.

La superstició, sobretot en coses de salut i medicina, era molt viva en totes les classes socials baix-medievals: fins i tot entre reis i papes. Els darrers reis del Casal de Barcelona (Pere III, Joan I i Martí l'Humà) van esdevenir grans protectors de l'astrologia i l'astronomia, fins el punt de considerar més importants, entre llurs seguidors directes, els astròlegs-metges que els metges en si. Durant aquest període, l'Astrologia formà part de les matèries de l'examen previ a l'obtenció del títol de metge.

La davallada del prestigi i de la confiança cega dipositada en l'astrologia s'inicià l'any 1526, en fallar una predicció amenaçadora segons la qual, en aquell any, i a conseqüència d'una funesta conjunció de Júpiter i Saturn, s'havien de produir inundacions, tempestes i d'altres catàstrofes naturals. Aquest prestigi declinaria finalment quan Copèrnic (1473-1543), uns anys més tard, formulava la nova teoria heliocèntrica i afirmava que la Terra no restava immòbil en el centre de l'Univers. Kepler (1571-1630), posteriorment, establí les lleis de la mecànica planetària, posant fi a l'acceptació de l'astrologia en els cercles instruits i cultes europeus⁹.

La relació entre els fenòmens còsmics i els del món terrestre estava determinada per les següents condicions:

1) partint de la idea geocèntrica els cossos celestes podien ser:

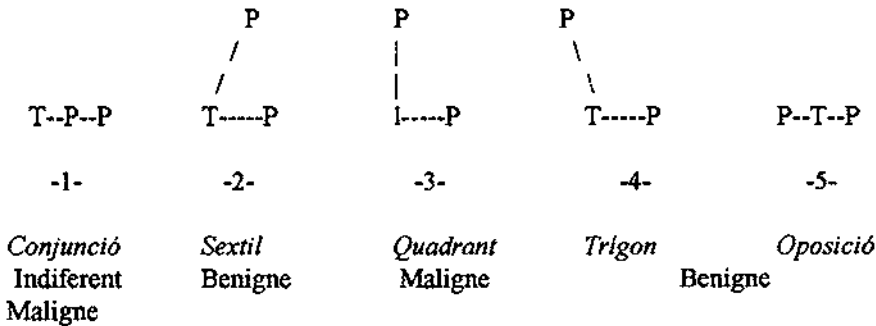
a) estrelles fixes, agrupades en dotze constel·lacions que rebien els noms dels dotze signes del Zodíac. El Sol passava, aparentment, a través dels dotze mesos de l'any pels dotze grups d'estrelles fixes, que rebien, astrològicament el nom de cases del Sol. Cada casa tenia un astre propi, la influència del qual en ella era superior que en les altres cases.

b) planetes mòbils

2) El segon factor que intervenia en els càlculs astrològics era la naturalesa de cada planeta, o sigui, la capacitat d'influir que aquests tenien.

3) El tercer factor a considerar era el planeta dominant, en un dia o una hora determinats. Un planeta dominava cada dia de la setmana, però més a primera hora, quan apareixia per l'horitzó. Per a saber el planeta corresponent a qualsevol altra hora s'escrivien per ordre i hom comptava de cinc en cinc a partir del corresponent a la primera hora del dia. A més dels dies i les hores, aquests planetes conferien llurs propietats a set metalls, cadascun dels quals anava associat a un dels planetes¹⁰.

4) la darrera condició era l'aspecte, nom que s'aplicava a l'angle format pels raigs que partint de dos planetes (P), arriben a la Terra (T) (és a dir, les relacions establertes entre dos planetes). Aquestes relacions tenien gran transcendència, doncs hom considerava que modificaven la influència deguda a llur naturalesa. Hi havia cinc aspectes, dels quals els més importants eren el primer i el cinquè:

En els manuscrits medievals incunables, i edicions en caràcters gòtics, hi abunda la iconografia de figures humanes, en cada part del cos de les quals apareixen escrits els noms de les constel·lacions que hi tenen influència: Són els dits "*Homes del Zodiac*"¹¹. Sovint, hom indica la conveniència de no efectuar una sagnia "en aquell membre ho particula: quant la luna esta posada en aquell signe de hon te deus sagnar"¹².

Tanmateix, les diverses malalties estaven en relació amb un planeta determinat, i pel qual estaven provocades.

El pronòstic fou una de les parts de l'activitat mèdica en la qual els astròlegs participaren més activament; ja Galèn havia establert una correspondència entre els dies crítics de la malaltia i les fases lunars. Igualment, els tractaments es feien amb herbes i minerals recollits en dies astrològicament adients, motiu pel qual les estrelles els augmentaven llur eficàcia. Els tractaments quirúrgics, els dies de banyar-se, purgar-se, sagnar-se, i posar-se ventoses, els quals depenien del sexe, edat i temperament del malalt, restaven subjectes, en darrer terme, a la posició astral del moment.

Aquesta exposició deixa ben palesa la importància que els còmputos lunars tenien, a l'ensens que ens introdueix en la realitat quotidiana baix-medieval, on un gran nombre de professionals dels més diversos oficis es veien en la necessitat de consultar continuament les taules de llunacions o *llunaris*. Un dels llunaris més coneguts a casa nostra és el *Lunari* del metge barceloní Bernat de Granollachs¹³; era "un opuscle d'utilitat pràctica", sense cap mena de pretensió científica, destinat a un ampli sector de públic: eclesiàstics, notaris, mercaders, pagesos, barbers i metges, als quals els calia consultar diàriament els calendaris, proporcionant-los, abastament, informació sobre els dies bons i dolents (dies egipcíacs) per a desenvolupar llurs activitats, tant les habituals -relacionades amb llur professió: regar, plantar, fer sagnies, comprar, vendre..., com les extraordinàries: prendre ofici, prendre muller, donzella o vídua..., i fins les coses mes inversemblants i atípiques, tals com tractar una pau o trencar-la, fer dipòsits en taules de canvis, escriure un llibre, o començar "*coses de plaher*"¹⁴.

El *Lunari* d'en Granollachs conté una descripció de tot el procediment que calia seguir en practicar una sagnia; en relata la tècnica, però no les indicacions (car depenien únicament, si més no en teoria, del criteri del metge), la qual cosa permet deduir el tipus de destinataris de l'obra.

Una de les màximes expressions de la importància donada a la lluna la trobem en el *mapamundi de l'any 1375 dels CRESQUES*¹⁵, el qual conté una detallada relació diària, per als trenta dies del cicle lunar, de les activitats permeses o prohibides, prediccions, auguris, etc., així com també explica el procediment que cal seguir per a saber en quin signe és la lluna.

Epíleg.

Junt amb les limitacions astrològiques, els textos que fan referència a la pràctica de la sagnia donen tota una sèrie de recomanacions i advertències de caire pretesament científic, les quals, però, s'allunyen del tema. Per aquest motiu, les qüestions que ens cal formular rau en el propi contingut del document: per què hom no podia sagnar "*a dia de senyal, ne en ple de luna, ne en quint, ne en girant de luna?*"

A dia de senyal: sota d'aquesta denominació genèrica hom podria referir-se a diferents categories de dies (sempre, però, hem de romandre en el terreny de l'especulació):

-Dies de festa laborals ja fos per causes religioses (diumenges, Nadal, etc.) o político-civils. Tanmateix no crec que es referís a aquest primer grup, donat que existien Ordenacions específiques per a aquests dies: "*...Que algun barber no gòs raure ne adobar a dissapte nit, ne en festes que forns no coguen en la nit daquella festa, ni segnar adie de senyal (...)*".

-Dies assenyalats per algun auguri o esdeveniment astrològic i/o astronòmic extraordinari: eclipsi, conjuncions nefastes, etc.

-Dies astrològicament prohibits: al trobar-se la lluna en el signe de Capricorn, Taure, etc., i d'altres consideracions semblants.

· *ne en ple de luna, ne en quint, ne en girant*: gairebé amb tota certesa, aquests tres períodes tenen relació amb *l'aspecte*, és a dir, amb la situació de la lluna i el sol respecte de la Terra:

-Ple de lluna: o lluna plena. Correspon a la fase d'oposició entre ambdós planetes, i hom considerava llur influència sobre la Terra, maligna.

-quint: aquest ha estat el mot que, sense cap mena de dubtes, ha generat més problemes d'interpretació car no apareix esmentat enlloc en relació amb la terminologia astronòmica medieval. Si hom fa cas a la lògica, el *quint* correspondria als dos quarts, creixent i minvant, o sigui, al quadrant car és l'altre aspecte que exercia una influència maligna sobre la Terra.

-girant de luna: o lluna nova, formada a l'estar en conjunció amb el sol. La influència d'aquest aspecte sobre la terra era indiferent (ignoro si en el sentit de què tant podia ser positiu o negatiu, o bé si era perquè no n'exercia cap).

Una vegada analitzats els aspectes més evidents, apareix una nova qüestió del tot ineludible: quins criteris i dinàmica seguia un barber o un cirurgià menor a l'hora d'elegir el moment més adient per a practicar una sagnia. Si seguim la idea gairebé eterna de què les lleis es fan per a regular aspectes i fixar unes pautes d'actuació que prèviament ningú no respecta, hom pot pensar que cadascú feia allò que més li convenia (aquesta resposta, però, malgrat pugui tenir una part de certesa, és molt poc seriosa i, àdhuc, mancada de qualsevol rigor científic). De tota manera, hi ha petits indicis que em permeten argumentar en favor de l'anterior sentència, indicis que han anat surgint en intentar sintetitzar totes les taules estudiades amb l'objecte de seguir les indicacions en elles contingudes; és a dir, en intentar esdevenir barber en el temps i espai a què ens remet el document.

Hi ha diversos factors a considerar, tots els quals s'interrelacionen i condicionen, si més no en teoria. D'anturvi, hi hauria el signe zodiacal corresponent al pacient que cal sagnar, doncs, d'una banda, el temperament -també dit complexió- d'aquest, que anava en funció de la naturalesa i qualitat del seu signe, determinaven la quantitat a evacuar, a l'hora que la posició del seu planeta dominant (en funció del seu horòscop) respecte de la lluna, li'n modificava la seva "natura". Cal tenir en compte però, que molta gent ignorava el moment del seu natalici, la qual cosa constituïa un impediment teòric.

En segon terme, hem de considerar la influència que cada constel·lació exercia damunt d'una determinada part del cos (Homes del Zodíac), i cada planeta, damunt d'un òrgan.

El tercer factor que intervé en l'elecció és la posició de la lluna " *en el signe qui es sobre aquell membre*" (la qual cosa es repeteix cada 28 dies, segons el *Lunari* d'en Granollacs, o cada 30, segons el *Mapamundi* dels Cresques) on calia practicar la sagnia o aplicar la ventosa, depenent, a l'hora, de la malaltia que calia tractar.

El quart element a considerar és la posició de la lluna dins del mes lunar o llunació; en aquest sentit cal remetre'ns al propi text del document, el qual és força explícit.

Finalment, la darrera anella en aquesta cadena de condicionants era el planeta dominant en el dia i hora elegits.

Com hom pot suposar, esdevé gairebé impossible elaborar unes dades fixes i concretes a partir de tot aquest garbuix de restriccions, prohibicions, limitacions i influències, bones o dolentes, amb què un hom s'ha d'enfrontar en pretendre reunir-les totes en una única taula. En conseqüència: considerant que un barber no necessàriament havia de ser un home instruït, i més encara en constatar que, sovint, el fracàs d'un tractament o la mort d'un malalt eren atribuïts a un error en la determinació astrològica del moment més adient d'intervenció, crec poder concloure amb aquella sentència esmentada més amunt: cada sagnador es basaria únicament en les dades de què disposés, portat per la pròpia experiència, la capacitat horària, les mínimes disposicions legals dictades al respecte, i també, en darrera instància és qui sap si per la voluntat del propi pacient. D'aquesta manera, i tenint en compte que la multa de 10 sous imposada en cas de desobediència era considerable (entorn del 1300, amb un sou una persona podia mantenir-se bé durant tot un dia) hom n'explicaria la intervenció reguladora del Consell de Cent, motivat pel pes abrumador de l'astrologia en l'ambient cultural de la Catalunya baix-medieval.

NOTES

- 1- Barcelona, AHCB, *Llibres del Consell*, 16, f. XLI v°
- 2- ROCA, J.M.: *La Medicina Catalana ...*, p. 148.
- 3- Sota el títol de "professió i perfil professional a la sanitat baix-medieval: la Corona d'Aragó al segle XIV", i com a acte inaugural del curs 85-86 de l'Aula d'Història de la Ciència a l'Institut d'Estudis Catalans, el dia 7 de novembre de 1985.
- 4- Seguint CARDONER i PLANAS, *Història de la Medicina...*, p. 121, aquests capítols són a ACA., R. 2207, f.91 v°, segons publica A. de BOFARULL, *Documents inèdits*, T. XLI, p. 273.
- 5- ROCA, J.M.: *La Medicina catalana...*, pp 141.
- 6- ROCA, J.M.: *Ordinacions del Hospital...*, pp XXXI-XXXIII.
- 7- Arnau de Vilanova, per exemple, dedicà a la sagnia dues importants obres, *De considerationibus operis medicine* i *De flobothomia*, i àdhuc parlà d'ella en tots els seus tractats.
- 8- CASTIGLIONI, ARTURO: *Historia de la Medicina*. Salvat Editores, S.A. Barcelona, 1941. pp 372-373.
- 9- CARDONER i PLANAS: *Història de la Medicina...*, pp 204-212.
- 10- CARDONER i PLANAS: *Història de la Medicina...*, pp 212-214.
- 11- Aquestes figures apareixen, gairebé sempre, acompanyades de taules indicatives dels dies i zones propícies per a sagnar.
- 12- CHABAS, J.: *El <Lunari> ...*, pp 20.
- 13- Dionisio Hidalgo, en les seves addicions a P. Méndez, *Tipografía española*, pp 369, estableix la hipòtesi que fou escrita abans de la introducció de la impremta a Barcelona (1475?), i que la primera impressió de l'obra, en català, fou realitzada a Barcelona l'any 1489. Citat a GRANOLLACHS: *Lunari...*, pp 24.
- 14- GRANOLLACHS: *Lunari...*, ff. e-III, v° - e-VI, v°.
- 15- CRESQUES ABRAHAM; JAFUDA CRESQUES: *Mapamundi...*

Bibliografia.

- ALCOVER; MOLL: *Diccionari català-valencià-balear*. Palma de Mallorca, 1930-62.
- BATTLE i GALLART, CARME: *Conèixer la Història de Catalunya*. V.II: *Del S. XIII al XV*. Ed. Vicens-Vives. Barcelona, 1973.
- CAPMANY i de MONTPALAU, ANTONI de: *Els antics oficis de Barcelona*. Col. Popular Barcino, CXXXVIII. Barcelona, 1973.
- CARDONER i PLANAS, ANTONI: *Història de la Medicina a la Corona d'Aragó (1162-1479)*. Editorial Scientia. Barcelona 1973.

Ibid: *La medicina astrològica durante el S. XIV en la Corona de Aragón*. Separata de "Actes du IX Congrès International d'Histoire des Sciences". Asociación para la Historia de la Ciencia Española. Universidad de Barcelona. Barcelona-Madrid, 1959, pp 341-346.

CHABAS i BERGON, JOSEP; ROCA i ROSSELL, ANTONI: *El "Lunari" de Bernat de Granollachs*. (Alguns aspectes de l'astronomia del Quatre-cents). Barcelona, 1984.

CRESQUES ABRAHAM; JAFUDA CRESQUES: *Mapamundi de l'any 1375*. S.A. Ebrisa. Barcelona, 1983. Edició facsímil.

GRANOLLACS, BERNAT DE: *Lunari e repertori del temps*. (edició de 1513). Reproducció facsímil de l'exemplar existent a la Biblioteca de Catalunya, precedida d'un estudi de Jordi Rubió i Balaguer. Les Belles Edicions. Barcelona, 1948.

LAIN ENTRALGO, PEDRO: *Historia de la Medicina*. Salvat Editores, S.A. Barcelona, 1982.

LYONS, ALBERT S.; PETRUCELLI, R. JOSEPH: *Historia de la Medicina*. Traducció al espanyol revisada y coordinada por J.M. López Piñero. Ed. Doyma, S.A. Barcelona, 1980.

ROCA, JOSEPH M.: *La Medicina Catalana en temps del Rey Martí*. Fidel Giró, impressor. Barcelona, 1919.

Ibid: *Ordinacions del Hospital General de la Santa Creu de Barcelona (any MCCCCXVII)*, copiades textualment del manuscrit i prolongades per _____, Fidel Giró, impressor. Barcelona, 1920.

ROVIRA i VIRGILI, ANTONI: *Història de Catalunya*. Ed. Enciclopedia Vasca. Bilbao, 1978. (16 vols) [Reimpresió].

TASIS i MARCA, RAFAEL: *Pere el Cerimoniós i els seus fills*. Història de Catalunya. Biografies Catalanes, 7. Ed. Vicens-Vives. Barcelona, 1980.

VINYOLES i VIDAL, TERESA M.: *La vida quotidiana a Barcelona vers 1400*. Premi Concepció Alemany Vall, XV^a edició. Fundació Salvador Vives Casajuana. Barcelona, 1985.